

українського народу, найвищою точкою якої стала революція середини XVII ст.

Без сумніву деякі інші аспекти проблеми поземельних відносин у регіоні, що досліджується, потребують досконалішого вивчення, зокрема специфіка тут церковного землеволодіння, особливості еволюції фільваркового господарства тощо. Подальше дослідження дозволить глибше й об'єктивніше розкрити інші важливі аспекти, пов'язані з еволюцією земельних відносин часів середньовіччя на Уманщині.

1. Івангородський К.В. Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в Південних староствах Київського воєводства (до середини XVII ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9.
2. Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Економічна історія України. – К., 2004.
3. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.
4. Ткаченко М. Гуманщина в XVI–XVIII вв. – К., 1927.
5. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Bracaw) // Zrodla dziejowe. – 1897. – T. 22.
6. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР) – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2.
7. История Украинской ССР: В 10 т. / За ред. Ю.Ю. Кондуфора – Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.). – К., 1981.
8. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1.
9. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2.
10. Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000.
11. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
12. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – С.Пб., 1889. – Вып. 1.
13. Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я. – Кн. 2. – Черкаси, 1999.
14. Священко З.В. Соціальна природа козацтва та становлення козацького землеволодіння на Уманщині (XV – середина XVII ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9.

О.В. Чорний

АДМІРАЛТЕЙСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Історія українського села тісно пов'язана з історією українського селянства. Процеси і явища, що протягом всієї української історії відбувалися на селі, завжди перебували і перебувають у центрі уваги не тільки професійних істориків, а й усього суспільства. Специфіка більшості наукових досліджень, що стосуються історії українського селянства, полягає в тому, що мешканці сіл та їхня історія вивчаються крізь призму класової боротьби. Така тенденція прослідковується як у радянській, так і в сучасній

українській історіографії. На жаль, нині маловивченими, а тому і маловідомими залишаються питання культурно-освітніх процесів на селі, специфіки аграрних відносин, соціально-економічного розвитку тощо.

Соціально-економічній історії українського села останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. присвячено чимало наукових праць, але, якщо не у всіх, то у більшості із них, нічого немає про так звані адміралтейські поселення в Україні зазначеного періоду, хоча історія цих поселень нараховує майже 80 років. Такий стан речей цілком закономірний. Про адміралтейські поселення України майже нічого не написано і в російській історіографії XIX – початку XX ст. Окремі уривчасті факти можна зустріти в „Повному зібранні законів Російської імперії” та в збірниках зі статистики. Інформація до останніх збиралася офіцерами генерального штабу, а тому була не досить доступною. Це пояснюється тим, що адміралтейські поселенці виконували повинності на користь Чорноморського адміралтейства, зокрема доправляли на верфі будівельні матеріали, зводили кораблі від закладення до спуску на воду, а оскільки це розвінчувало міф про побудову флоту на Чорному морі росіянами, то ця інформація була не те щоб секретною, але й не широко вживаною. Автор публікації ставить за мету з'ясувати історію появи і діяльності адміралтейських поселень в Україні в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Об'єкт вивчення – адміралтейські поселення в Україні окресленого періоду, предмет – їх заснування та діяльність.

З приєднанням півдня України до складу Російської імперії було здобуто вихід до Чорного моря. Росії, щоб утримати свої позиції в Причорномор'ї, потрібен був флот. Козацька флотилія, що значно постраждала в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., не могла самотужки нести варту на Чорному морі. Мало того, аби приборкати українське козацтво, було зруйновано Січ, а з тим знищено і більшу частину козацького флоту, що складався із чайок і дюбельчовнів. Його залишки були поставлені на службу новосформованих Азовської та Дніпровської флотилій, що мали захищати новозакладені міста на Чорноморському узбережжі. В цей же час розпочинається будівництво Чорноморського флоту. Перший військовий корабель на півдні України було закладено 21 липня 1779 р. на Херсонській верфі [2, 108], який став на воду в 1783 році [19, 71]. У 1783–1786 рр. на Херсонській верфі будувалося по одному лінійному кораблю в рік, а з 1787 – по два. Процесом керував корабельний майстер, обер-інтендант Афанасьєв [12, 293]. У середині 1880-х років з'являються суднобудівні верфі в Севастополі, Таганрозі та на Збур'ївському лимані Дніпра [6, 22], а в 1785 році імператриця Катерина II затверджує перші штати Чорноморського військового флоту [5, 440].

На початку побудови Чорноморського флоту, великі суднобудівні верфі обслуговували майстри корабельної справи, що приїздили з півночі Російської імперії, зокрема, із Охтина, Олонця і Тули [16, 74], але послуги цих майстрів для Чорноморського адміралтейського управління обходилися дуже дорого, оскільки всі спеціалісти корабельного будівництва перебували на повному утриманні управління. Виходячи з цього, Г.Потьомкін розпочав

пошук майстрів в Україні. Перш за все його увагу привертало корабелі Кременчука, селяни, що проживали в урочищі Чута (нині Знам'янський р-н Кіровоградської обл.) та села Мошни (нині Черкаська обл.), які займалися будівництвом невеликих суден, на зразок запорізьких чайок [13, 366-367]. За наказом Г. Потьомкіна майстрів вище зазначених населених пунктів почали запрошувати працювати на верфях Чорноморського адміралтейства. Разом із цим Г. Потьомкін у 1784 році домігся збільшення набору рекрутів для флоту, частину яких було направлено навчатися морському кораблебудуванню під рукою досвідчених майстрів [16, 74].

Втілюючи ці заходи в життя, Г. Потьомкін зібрав при Чорноморському адміралтействі значну кількість людей, яких приписав до адміралтейської верфі. У 1789 році він, за згодою Катерини II, прийняв рішення розселити всіх майстрів, що були приписані до адміралтейства, в селах поблизу новозакладеного міста Миколаєва [18, 497]. Перших майстрів корабельної справи було поселено в населених пунктах Вітовка (Богоявленськ), Воскресенське та Покровське. Саме вони першими отримали статус адміралтейських [15, 162]. Згодом до них зарахували с. Калинівку, яке теж розташовувалося неподалік Миколаєва. Окрім вище зазначених поселень, Г. Потьомкін ще в 1788 р. передав у відомство Чорноморського адміралтейського управління 552 своїх селян із Красносільських маєтностей, яких було поселено в слободах Знам'янка, Богданівна та Водяне (нині села Знам'янського р-ну Кіровоградської обл.) [11, 816]. В цей же час на користь Чорноморського адміралтейства продовжували працювати корабельні майстри с. Мошни, Кременчука та окремі замовлення виконували робітники комплексу адміралтейських поселень в урочищі Чута.

Згідно з розпорядженнями Г. Потьомкіна адміралтейські села заселялися позаштатними церковнослужителями, пристарілими матросами, демобілізованими солдатами-інвалідами, одруженими рекрутами, учнями корабельних майстрів, що мали сім'ї, корабельними теслями і столярами, що добровільно переселялися на південь України, безпаспортними кріпаками-втікачами із Польщі та України [3, 159], а також селянами, що належали Г. Потьомкіну.

Довгий час облаштуванням адміралтейських поселень займався Г. Потьомкін, що на той час був Новоросійським генерал-губернатором, головнокомандувачем російської армії на півдні України, йому ж підпорядковувався і Чорноморський флот із адміралтейством і верфями. За розпорядженням фельдмаршала, всі поселенці адміралтейських сіл отримували землю, що привертало увагу багатьох втікачів і безземельних селян. До 1796 року адміралтейські поселення в адміністративному відношенні були підпорядковані Чорноморському адміралтейському управлінню та намісникам півдня України – спочатку Г. Потьомкіну, а з його смертю П. Зубову. В 1796 р. новим імператором Росії став Павло I, який одним із перших своїх наказів підпорядкував централізованому управлінню Адміралтейств-Колегії Чорноморське адміралтейське управління і флот, що раніше були самостійними у вирішенні більшості питань [4, 3]. Разом із тим, під контроль Адміралтейств-Колегії

перейшли і адміралтейські поселення. На місцевому рівні ці села продовжували перебувати у відомстві Чорноморського адміралтейського управління та обер-інтенданта морської будівельної частини, що керував всіма роботами майстрів на верфях.

Для мешканців поселень ще Г. Потьомкіним було визначено ціле коло завдань, необхідних для виконання. Обов'язки поселенців визначали становище поселень. По-перше, адміралтейські села були основою для набору робітників на кораблебудівні верфі. На роботи в адміралтейство запрошувалися всі мешканці віком від 6 до 60 років. Наймолодші виконували посильні для свого віку роботи – носили майстрам воду, замітали та прибирали територію, юнаки працювали помічниками майстрів, таким чином здобуваючи необхідні знання корабельного майстра, всі ж інші виконували роботи відповідно до того, майстрами якого профілю вони були. По-друге, поселення були основою для набору рекрутів на флот. По-третє, до 1811 року поселенці змушені були платити грошовий оброк – у випадку відстрочки рекрутської повинності або невиходу на роботи. Жінки, а також ті поселенці, що не йшли на роботу, працювали по господарству вдома або на полі. В їхні обов'язки входило: заготівля кормів для флотського скоту, розведення домашньої худоби, м'ясо якої вони засолювали та маринували для потреб флоту, а також вони повинні були вирощувати, висаджувати і доглядати за дубовим саджанцями. Частина саджанців висаджувалася навколо адміралтейських сіл, а частина доправлялася для висадки в Чорному та Чутянському лісах. Тяжчі роботи припадали на долю адміралтейських селян слобід Знам'янки та Богданівки. Їм, окрім вирощування корабельних дубів, потрібно було постійно заготовляти будівельні матеріали для флоту в корабельних лісах адміралтейського відомства і самотужки доправляти на верфі півдня України. Цю ж повинність протягом 1796–1797 рр. змушені були виконувати і бузькі козаки Красносільських станиць, що після розформування Бузького козачого війська в зазначений період перебували у відомстві Чорноморського адміралтейства [9, 49].

Згідно з розпорядженнями Г. Потьомкіна всі адміралтейські поселенці мали за досить короткий термін оволодіти навичками тієї чи іншої професії, яка б давала змогу працювати в майстернях адміралтейства та на верфі [18, 503]. Адміралтейські села і слободи стають центрами підготовки теслярів, столярів, ковалів, слюсарів, конопатників і т.д. Необхідні знання всі бажаючі отримували на практиці, працюючи разом із досвідченими майстрами.

Для навчання поселенців, що не працювали при адміралтействі, за наказом Г. Потьомкіна, в 1790 р. у Богоявленську було відкрито училище практичного землеробства, яке існувало до 1797 року [8, 132]. Це була перша сільськогосподарська школа в Російській імперії. Її діяльність спрямовувалася на підготовку кваліфікованих агрономів і садівників. Очолював її професор Михайло Георгійович Ліванов, а викладали ад'юнкти Гребницький, Козлов, Саланкевич [15, 163] та англійський вчений Вільям Гульд. Останній створив при школі ботанічний сад, у якому вирощували аптекарські трави. В 1792 р. командувач Чорноморського флоту Н. Мордвінов запропонував Катерині II приєднати училище практичного

землеробства до Херсонського морського кадетського корпусу [1, 305], але імператриця її не підтримала.

У 1798 р. у Миколаєві було засноване училище корабельної архітектури, розраховане на 50 вихованців, яких набирали в адміралтейських селах. У кінці 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. у Вітовці (Богоявленську) діяв шпиталь, а при ньому невеличка медична школа, яка готувала фельдшерів і підлікарів. Керівником цієї школи був Данило Самойлович [7, 109]. У 1806 р. було видано царський указ „Правила прийому і утримання молодих рекрутів в портах” [14, 432], відповідно до якого дозволялося відкривати флотські училища для малолітніх рекрутів в портах. На основі цього розпорядження в 1807 р. Миколаївський військовий губернатор І. де Траверсе відкрив при Миколаївському військовому порту флотське училище юнг [10, 96], яке довгий час комплектувалося учнями із адміралтейських поселень. Воно готувало матросів, фельдшерів і писарів для флоту.

В 1820 році адміралтейські поселення Знамянка і Богданівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, разом із лісами Чутою і Чорним, були передані у відомство військового міністра і перетворені на військові поселення кавалерії, а замість них до адміралтейських поселень Чорноморського відомства були передані казенні села Херсонського повіту – Березнегувате та Висунськ [11, 368].

З переведенням слобід Знамянка та Богданівки на становище військових поселенців, вони були приписані до 8-го поселеного округу Новоросійських військових поселень кавалерії, мешканці якого спеціалізувалися на розведенні лісу, заготівлі будматеріалів і доставці їх на південь України. Посадковий матеріал поселенці отримували з лісового господарства „Трикраті,” що знаходилося поблизу Вознесенська і належало лісоводу Віктору Петровичу Скаржинському [17, 86].

Після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр., за умовами Паризького трактату, Росії заборонялося мати флот на Чорному морі, його штати були визначені необхідною кількістю кораблів лише для несення охорони узбережжя від Одеси до Сухума. Було припинено будівництво суден на півдні України, а з тим стали непотрібними адміралтейські поселення. В 1860 році було створено спеціальну комісію на чолі з генерал-лейтенантом Кумані, яка мала вирішити подальшу долю адміралтейських сіл. Комісія, вивчивши стан справ, рекомендувала звільнити селян від повинностей на користь Чорноморського адміралтейства [18, 530-531]. У 1861 році імператор Олександр II звільнив адміралтейських поселенців від обов’язку працювати або платити податок на користь адміралтейства. Села Богоявленське, Покровське та Воскрисенське стали частиною м. Миколаєва. Із усіх інших поселень було утворено містечка або села і підпорядковано Херсонському губернському управлінню [3, 159].

Отже, говорячи про соціально-економічну історію українського селянства кінця XVIII – першої половини XIX ст., можна виділити окремий прошарок – адміралтейських селян, які забезпечували Чорноморське адміралтейство всім необхідним для флоту: продуктами, будівельними матеріалами та робочою силою. Окрім цього села, підпорядковані адміралтейству, були центрами підготовки

кваліфікованих корабельних майстрів для верфей Чорноморського адміралтейського управління.

1. *Архив графов Мордвиновых.* – С.Пб., 1901. – Т. I.
2. *Веселаго Ф. Краткая история русского флота.* – М., 1939.
3. *Военная энциклопедия.* – С.Пб., 1911.
4. *Именной, данный Адмиралтейств-Коллегии.* – Об обращении Черноморского флота, Черноморского морского правления и верфей под ведомство Адмиралтейств-Коллегии // ПСЗРИ. – С.Пб., 1830. – Т. XXIV. – № 17545.
5. *Именной указ данный князю Потемкину.* – О распоряжениях по заведению и управлению Черноморским флотом и Адмиралтейством // ПСЗРИ. – С.Пб., 1830. – Т. XXII.
6. *Именной указ Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину.* – Об устройстве новых укреплений по границам Екатеринославской губернии / ПСЗРИ. – С.Пб., 1830. – Т. XXII.
7. *Киселев А. Деятельность Д.С. Самойловича на Николаевщине // Врачебное дело.* – 1967. – № 10.
8. *Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья.* – Николаев, 2000. – Т. 1.
9. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. / Автори-упорядники: О.А. Бачинська та ін. Гол. ред. В.А. Смолій.* – Одеса, 2000.
10. *Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // УІЖ.* – 2000. – № 6.
11. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. Херсонская губерния (Составитель А. Шмидт).* – С.Пб.: Главное управление Генштаба, 1863. – Ч. II.
12. *Материалы для истории русского флота.* – С.Пб.: В типографии Морского министерства, 1895. – Ч. 15.
13. *Ордера князя Потемкина-Таврического // ЗООИД.* – Т. 4. – Одесса. – 1860.
14. *Правила о приеме и содержании молодых рекрутов в портах // ПСЗРИ.* – С.Пб., 1830. – Т. XXIX.
15. *Рапорт М.Л. Фалеева Н.С. Мордвинову об устройстве вблизи Николаева адмиралтейских поселений // Морской сборник.* – 1855. – № 11.
16. *Смирнов А.А. Во главе строительства Черноморского флота // Военно-исторический журнал.* – 1994. – № 7.
17. *Дубенко В.Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії 1817–1857 рр.: Дисертація кандидата історичних наук.* – Одеса, 2003.
18. *Черноморские адмиралтейские селения. Отчет генерал-лейтенанта Кумані – председателя особой комиссии в Николаеве // Морской сборник.* – 1860. – № 4.
19. *Ястребов В.І. З історії морського суднобудування в Росії і на Україні в дореволюційний період // Історія народного господарства та економічної думки УРСР.* – Вип. 9. – К., 1975.

О.В. Черемісін

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ МІСТ НОВОРОСІЇ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Актуальність містознавчих сюжетів в історіографії зумовлює роль міст у соціальному, культурному і політичному розвитку, їх вплив на генезис і розвиток капіталізму в Україні. Метою дослідження є аналіз сутності права державної та міської власності на землю. Це важливо з огляду на те, що визначений